

APIE LIETUVOS TOTORIŲ ANTROPONIMŲ RADIMĄSI...

Jūratė Čirūnaitė

Lietuvos totorių vardynas iki pavardžių susidarymo: XVI–XVII amžius.

Mokslinių straipsnių rinkinys.

Kaunas: Lietuvos totorių bendruomenės sąjunga, 2021. 197 p.

2021 metų pabaigoje mus pasiekė solidi Jūratės Čirūnaitės antroponimikos srities knyga apie Lietuvos totorių vardyną iki pavardžių susidarymo. Joje apibendrinti ir išgryninti šios mokslininkės daugiau kaip dviejų dešimtmečių tyrimai apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) nekriščioniškos tautos – totorių – vardyno formavimosi ištakas, raidos kryptį, santykį su pagrindinėmis vardyno formavimosi tendencijomis LDK. Savo mokslinėse publikacijose J. Čirūnaitė taip pat yra aprašiusi žydų įvardijimus, užfiksuotus LDK slaviškuose XV–XVIII a. dokumentuose. Iš *Lietuvos Metrikos* ir kitų istorijos šaltinių surinktą krikščionių katalikų ir stačiatikių vardyną ji klasifikuoja ir aprašo luominiu pagrindu, o nekriščioniškąjį vardyną – pagal konfesinę priklausomybę.

Šio straipsnių rinkinio pasirodymas sutapo su Lietuvos totoriams reikšminga data – 2021-ieji Lietuvoje buvo paskelbti Lietuvos totorių istorijos ir kultūros metais. Maždaug prieš 700 metų Lietuvos didžiųjų kunigaikščių pakviesti ir įkurdinti Lietuvoje, totoriai labiausiai buvo žinomi, gerbiami ir vertinami kaip ištikimi diplomatai ir lojalūs Lietuvai kariai, su savo pulkais, vadinamais vėliavomis, dalyvavę visuose svarbiausiuose LDK karuose. Tai akivaizdžiai rodo ir J. Čirūnaitės totorių vardyno ir ginkluotės tyrimams dažnai pasitelkiami LDK kariuomenės surašymo dokumentai. Už žemės paveldėjimo teisę, gautą iš didžiojo kunigaikščio, totoriai turėdavo atlikti karinę tarnybą ir kitas valstybei svarbias prievoles.

Visi J. Čirūnaitės straipsniai apie totorių vardyną, kurių pagrindu parengta ši knyga, publikuoti prestižiniuose kalbotyros žurnaluose *Baltistica*, *Lituanistica*, *Darbai ir Dienos*, *Baltu filologija*. Straipsnis apie Lietuvos totorių nelingvistinius įvardijimo elementus 1565 m. LDK kariuomenės surašyme išspausdintas karo istorijos moksliniame leidinyje *Karo archyvas*. Knygos vertę sustiprina išsami, koncentruota ankstesnių mokslinių darbų tiriamąja tema apžvalga.

Maždaug du trečdalius J. Čirūnaitės knygos apima trijų dalių studija, kurioje aprašyta Lietuvos totorių moterų užrašymo standartai, jų įvardijimo struktūra ir įvardijimo būdai. Studijoje išanalizuoti 476 totorių moterų įvardijimai. Labai vertinga pati tiriamoji medžiaga, daugiausiai sukaupta iš XVI–XVII a. teismo bylų, taip pat autorė naudojosi gyventojų surašymo ir administraciniais dokumentais. Ankstyviausi dokumentai surašyti rusėnų, vėlesnieji – lenkų kalba. Knygoje paskelbti, taip pat kituose šios LDK vardyno tyrėjos moksliniuose straipsniuose publikuoti tyrimų rezultatai rodo, kad LDK moterų užrašymai XVI–XVII a. dokumentuose nebuvo standartizuoti.

Totorių moterų užrašymai priklausė nuo moterų vedybinio statuso. Netekėjusios moterys buvo užrašomos vardais ir antroponimais, kurie buvo sudaryti iš tėvo asmenvardžių. Ištekęsios moterys galėjo būti įvardijamos trejopai: tiktai iš sutuoktinio asmenvardžių sudarytais antroponimais; vardu ir antroponimais, sudarytais iš tėvo ir sutuoktinio

asmenvardžių; vardu ir antroponimais, sudarytais iš tėvo ir dviejų sutuoktinių asmenvardžių, jei tapusios našlėmis ištekėdavo antrą kartą.

Iš tėvo asmenvardžio sudarytiems moterų antroponimams būdingiausias priesagos *-овна/-евна* (pvz., Богдана Усейновна „Bogdana, Useino duktė“), o iš sutuoktinio asmenvardžių – priesagos *-овая/-евая* (pvz., татарка гдрская повету Городенского Рагметя Османовна Абрагимовая „valdovo totorė iš Gardino pavieto Ragmetė, Osmano duktė, Abrahimio žmona“). Moterų antroponimai su priesaga *-sk-* buvo sudaromi tiek iš tėvo (pvz., кнегини Фатме Яблоницце Фурсовой Шолковской „kunigaikštiei Fatmai, Jablonskio dukteriai, Furso Šolkovskio žmonai“), tiek iš sutuoktinio asmenvardžių (pvz., кнегини Фатмы Абрамовны Тарасовской „kunigaikštienės Fatmos, Abramo dukters, Tarasovskio žmonos“). Moterų antroponimams sudaryti iš tėvo asmenvardžio taip pat buvo vartojamos priesagos *-анка*, *-ова/-ева*, o iš sutuoktinio – *-иная*, *-ова/-ева*. Totorių moterys įvardytos ir asmenvardžiais, sudarytais iš priesagos neturinčio tėvo (pvz., Раци Мортузьянки Таборовны „Rasės, Mortuzos Taboro dukters“) arba sutuoktinio (pvz., Зеля Куминовна Сидзудова „Zelė, Kumino duktė, Sidzudo žmona“) antroponimo. Kelis kartus dokumente užfiksuoti tos pačios moters įvardijimai dažniausiai nesutampa.

Vardas nebuvo būtina XVI–XVII a. totorių moterų įvardijimų sudedamoji dalis, o jo vieta pirmojoje įvardijimo pozicijoje nebuvo griežtai fiksuota. Nenurodant vardų, moterys dažniau užrašytos XVII a. dokumentuose.

Statistinis XVI ir XVII amžiaus totorių moterų įvardijimų struktūros sugretinimas leidžia įžvelgti tam tikras kryptingas jų raidos tendencijas, būdingas pavardžių formavimuisi. Vėlesni įvardijimai tampa labiau struktūrizuoti. J. Čirūnaitės mokslo studijoje užfiksuoti tokie svarbiausi XVI ir XVII amžiaus totorių moterų įvardijimų struktūros pokyčiai: (1) iš vyriško asmenvardžio sudaromų priesagų *-овна/-евна* vedinių sumažėjo perpus; (2) XVII a. užrašymuose neužfiksuota universali priesaga *-ова/-ева*; (3) XVII a. padvigubėjo priesagos *-овая/-евая* vedinių, sudarytų iš sutuoktinio vardo arba kito priesagų neturinčio vyriško asmenvardžio; (4) iš vyriškų asmenvardžių į moterų įvardijimus patekusių asmenvardžių su *-sk-* tipo priesaga vediniai pavartoti daugiau kaip trečdalyje visų XVII a. užrašymų; XVI a. dokumentuose tokie vediniai buvo ypač reti.

Taip pat pakito vyriškųjų patronimų perkėlimo į moterų įvardijimus būdas: XVI a. vyriškieji patronimai dažniausiai būdavo perkeltami *genitivus singularis* forma (pvz., *Umnie Agiszównie Malikbaszysa* „Umnai, Agišo, Malikbašos sūnaus, dukteriai“), o XVII a. patronimai iš tėvo tėvavardžio buvo sudaromi su priesagomis *овна/-евна* (pvz., *татаръка господарская повету Городенъского Оразъбея Муратсубовна* „Gardino pavieto valdovo totorė Orazbėja, Muratsubo duktė“). Ypač išaugo patronimų iš sutuoktinio tėvavardžio su priesagomis *-овая /-евая* (lenk. *-owa/-ewa*) skaičius. XVII a. tokių priesaginių vedinių jau turėjo beveik trečdalis visų totorių moterų įvardijimų (plg. XVI a. įvardijimą *Хавы Алеёвое Михайловича* „Chavos, Alejaus, Michailo sūnaus, žmonos“ ir XVII a. įvardijimą *Mariannie Ułanownie Samuelowey Suleymanowiczowey Aziulewiczowey* „Marianai, ulano dukteriai, Samuelio, Suleimano Aziulio sūnaus, žmonai“).

Totorių moterų įvardijimo ilgis tirtuose dokumentuose įvairavo. Patys dažniausi buvo dvinariai įvardijimai, sudarę daugiau kaip pusę visų įvardijimų, vienanarių pavartota maždaug penktadalis, trinarių ir keturnarių – po 10 proc. Pats ilgiausias užfiksuotas įvardijimas sudarytas iš dešimties asmenvardžių: *Осановой Усейновича Хади Енихановънь Шабановне Мамтековой Гыбылевич, Нусце Енихавне Шабановне* „Asano, Useino sūnaus, žmonai Chadei, Jenichano Šabano dukteriai, [buvusiai] Mamteko, Gabilo sūnaus,

žmonai Nuskai, Jenichano Šabano dukteriai“. Įvardijimo ilgiui statistiškai reikšmingas buvo vardo paminėjimas įvardijime.

Pusė visų įvardijimų užrašyti su prievardžiais, nurodančiais luomą (kunigaikštienė, kunigaikštytė, panelė, ponija, ulano žmona, murzos duktė, miestietė, etc.), giminystę (našlė, duktė, žmona, motina, etc.), tautybę (totorė, valdovo totorė), pareigybę (vėliavininko duktė, mulos žmona, etc.). Luomo prievardžiai buvo patys dažniausi ir sudarė apie du trečdalius visų totorių moterų įvardijimuose pavartotų prievardžių.

Apibendrinama studijoje pateiktus totorių moterų užrašymų analizės duomenis J. Čirūnaitė daro išvadą, kad XVI–XVII a. vyravo slaviška totorių moterų įvardijimo sistema. Visus įvardijimus pagal juos sudarančių asmenvardžių skaičių ir rūšį ji suskirsto į 113 įvardijimo būdų, kurių vieni buvo paplitę XVI a. šaltiniuose, kiti pradėti vartoti tik XVII amžiuje. Išskirti ir palyginti populiariausi XVI ir XVII amžiaus įvardijimų būdai.

Labai vertingas ir informatyvus į aptariamą knygą įtrauktas J. Čirūnaitės apibendrinamojo pobūdžio straipsnis apie totorių pavardžių formavimąsi XVI–XVII amžiuje. Pagrindinė jo išvada yra ta, kad totorių patronimai formavosi vėliau nei LDK bajorų luomo asmenų patronimai. Pasak autorės, totorių tėvavardis susiformavo iki XVII a. pradžios. Pirmoji Lietuvos totorių pavardė užrašyta 1631 metais. Totorių pavardės radosi XVII a. antroje pusėje iš patronimų, *sk-* tipo asmenvardžių ir asmenvardžių, kurie neturi priesagų ir nėra vardai.

Savo straipsniu apie baltizmus LDK kariuomenės dokumentuose J. Čirūnaitė atkreipia vardyno specialistų dėmesį į tai, kad šie dokumentai, jos žodžiais tariant, yra „neįkainojamos vertės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautų antroponimijos lobynas“. Jos publikuojamame straipsnyje apžvelgtas tik vienas šių dokumentų aspektas – baltizmų paplitimas už lietuvių kalbos ploto. Autorės nuomone, baltiški dvikamieniai ir kiti asmenvardžiai slaviskose LDK teritorijose labai retai sietini su baltų substratu, dažniausiai jie yra atsiradę bajorams pakeitus gyvenamąją vietą. Totorių registro baltiškų asmenvardžių paplitimas siejamas su gyvenimu artimoje kaimynystėje, o galbūt ir mišriomis totorių vyrų ir lietuvių moterų santuokomis.

Paskutiniame knygos skyriuje analizuojami Lietuvos totorių, užrašytų 1565 m. LDK kariuomenės surašyme, nelingvistiniai įvardijimo elementai. J. Čirūnaitės aptariamasis dokumentas – Lietuvos totorių registras Татаре Литовские – apima keturias vėliavas: Vilniaus, Gardino, Trakų ir Naugarduko. Jame pateikiami kiekvienos vėliavos karių sąrašai, jų išruošiamų žirgų ir kitų joti skirtų arklių skaičius, aprašyta raitelių ir pėstininkų ekipuotė. Į registrą įtraukta 117 vyrų totorių juos įvardijant asmenvardžiais. Iš viso registre buvo paminėti 155 kariai raiteliai, tarp kurių 4 vėliavininkai, ir 3 pėstininkai. Užregistruoti 157 žirgai ir kiti joti skiriami arkliai. Pagal karių skaičių pajėgiausia buvo Trakų vėliava, o geriausiai ginkluota – Vilniaus vėliava. Dažniausiai pasitaikantys totorių ginklai buvo saidokas (lankas su strėline) ir kardas.

Šis totorių vardynui skirtas straipsnių rinkinys ir kitos J. Čirūnaitės vardyno tema paskelbtos publikacijos rodo, kad mokslininkė jau yra sukaupusi pakankamai patirties ir duomenų apibendrinamojo pobūdžio darbui apie LDK vardyno formavimąsi, apimančiam skirtingas tautines ir luomines grupes.

Ilona Mickienė
Virginija Vasiliauskienė